

Nyelvújítás Itáliában

Az Accademia della Crusca szótárának szakszókincse

A tudományos és a műszaki terminológia használata, megújulása, illetve beépülése a köznyelvbe folyamatos kutatás tárgya, melynek révén a ma lejátszódó jelenségekhez hasonlókat más művelődéstörténeti korszakokban, történeti szempontból vizsgálhatunk. A tanulmányunkban bemutatott kísérlet, amely a 17. századi Itáliában játszódott le a tudományos lexika, a művészetek és mesterségek szavainak lejegyzésére és azok köznyelvben való elterjesztésére, a magyar nyelvű szakirodalomban kevésbé ismert.

Ma a rendkívül gyorsan fejlődő tudományágak, a tudományos-technikai robbanás (vö. *Solla Price*, 1979), a piacgazdaság átalakulási folyamatai következtében hatalmas mennyiségű új szakszókincs keletkezik a feltalálók nyelvén, és a bevezetett új terminológia együtt terjed el az új eredménnyel. Az idegen nyelvek tanítása során egyre szélesebb körben, már a közoktatásban is felmerül a szaknyelvek oktatásának és elsajátításának problémája, amely interdiszciplináris szemléletet igényel, és nyelvészek, nyelvoktatók és a különböző szakmákban jártas szakemberek együttműködését feltételezi. A tudományos nyelv és a műszaki nyelv megújítására nemcsak napjainkban, hanem elődeink körében is történtek kísérletek, hiszen a nyelv fejlődésének korábbi szakaszában is rendre jelentek meg új tudományos, ipari, gazdasági eredmények, ennek következtében új eszközök, fogalmak, amelyek nyelvi megjelölését meg kellett adni. Az új terminológia kidolgozása mindig kemény munka volt, mely áldozatkész szakemberek munkáját és tudatos összefogáson alapuló szervezést igényelt.

Előzmények

A tudományos nyelv és a műszaki nyelv eredetükben, történeti fejlődésükben jelentősen különböznek egymástól. A tudomány nyelve az európai kultúrkörben hosszú időn keresztül a latin volt, emiatt az egyes európai nyelvekben időbe telt, míg a tudományos terminológia megszületett, majd gyökeret vert. *Giovanni Nencioni* szerint az olasz nyelv (*I*) esetében a nehézségek a reneszánsz idején kezdődtek, amikor a görög és latin nyelvű tudományos tárgyú szövegeket köznyelvre kezdték lefordítani. (*Nencioni*, 1987, *Nencioni*, 1985) Ehhez a feladathoz az Accademia Fiorentina és a Medici család, különösen *I. Cosimo nagyherceg*, jelentős támogatást nyújtott. A tudományos nyelv vulgarizálásának következményeként nemcsak az úgynevezett „művelt” kifejezések (latin és görög eredetűek) – hagyományosak és újabbak – kerültek bele a köznyelvbe, hanem a mesterségek szókincse is a különféle műhelyekből. Ezek a mesterségbeli szavak amúgy is a beszélt nyelv részét képezték, így nem is jelentett gondot meghonosodásuk. Azonban azok az elsősorban tudományos terminusok, amelyeket a klasszikus nyelvekből kellett lefordítani neologizmusok létrehozásával, már számos nehézséget okoztak. Ugyanakkor a 17. századig Itáliában a latin maradt a tudományos nyelv, ezért eddig a periódusig nem érezték kérdésesnek a vulgarizálódást, és különválasztható maradt az irodalmi és a beszélt

nyelv. A felvilágosodás időszaka az, amelyben „a műveltség azonosul az írott nyelv használatával. Az emberek társadalmát két határvonal osztja három szembeötlően egyenlőtlen rétegre: vannak, akik olvasnak latinul, mások a nemzeti, vulgáris nyelven olvasnak folyamatosan, végül kilenczted rész (...) hagyományos módszerekkel, »látás és hallomás útján« jut a tudáshoz (...). A második dinamikus időszak ezeket a határvonalakat is elmozdítja. Az első eltörlődik: a latin elveszti privilégiumait, a második azonban megerősödik.” (Chaunu, 1998. 9.) A 17–18. században a felvilágosodás Itáliában is újító mozgalmakat indított el, a közös nyelv kérdése újra előtérbe került, a művelt rétegek tisztább és előbb nyelv kialakításáért szálltak síkra. (2) Az olasz nyelv tisztaságának megőrzése felett egy tudományos társaság, az Accademia della Crusca örködött.

Az „akadémia” szó témánkhoz kapcsolódó jelentése tudományos vagy művészeti társaság. A továbbiakban ebben az értelemben használjuk. Az első akadémiák alapítása az itáliai reneszánszhoz kötődik. Kialakulásuk Itáliában a szellemi életre jelentős hatást gyakorolt, Európa többi részén pedig az itáliai mintának köszönhetően terjedtek el. A reneszánsz idején olyan olasz akadémiák születtek, mint az Accademia Alfonsina (1443), az Accademia Pontaniana (Nápoly, 1498), az Accademia Platonica (Firenze, 1439) vagy az Accademia della Crusca (Firenze, 1582). A 16. század második felében valamelyest visszaesett az akadémiák szerepe, a 17. században azonban az egyetemek szerepének csökkenésével újra nagy jelentőségre tettek szert. A felvilágosodás idején a királyi akadémiák fontos szerepet játszottak a tudományos ismeretek terjesztésében, mint például az Accadémie française vagy a brit Royal Society, a 18. század folyamán pedig számtalan vidéki akadémia jött létre. (3) (Delumeau, 1997, Chaunu, 1998) Alapvetően kétféle típusú akadémiát szokás megkülönböztetni: egyetemest és nem egyetemest. Az egyetemes típusú akadémia több osztállyal rendelkezik a legkülönbözőbb tudományterületekről. Ilyenek például a Magyar Tudományos Akadémia (4) és a volt Szovjet Tudományos Akadémia (ma az utódállamok ilyen típusú akadémiai), amelyek magas rangú irányító jellegű tudományos testületként működnek. A nem egyetemes típusú akadémia egy tudományág magas szintű művelésére alapított tudományos, legtöbbször nyelvi és irodalmi társaság, mint például az olasz Accademia della Crusca, a francia Accadémie française vagy a brit Royal Society. (LUI, 1968; Larousse, 1998) Napjainkra is jellemző az ilyen típusú tudományos társaságok alapítása, erre jó példa a firenzei központú Academy of Laser Medicine. (Firenze, 2001)

Az olasz nyelv megújításának, a tulajdonképpeni nyelvészeti munkának erős bástyája 16. századi keletkezésétől fogva az Accademia della Crusca, amely több, mint négy évszázada aktívan működik, jelenleg három kutatóközpontja van: a Centro di filologia italiana, a Centro di lessicografia és a Centro di grammatica. Fő céljait alapításakor a következőkben jelölték meg: olvasni (leggere), fogalmazni (comporre), valamint rendezvényeket szervezni (fare spettacoli), az általános cél pedig az olasz nyelv megtisztítása, a firenzei nyelv elterjesztése volt. (5) Az első két konkrétan megfogalmazott feladat *Dante Alighieri* „Isteni Színjáték”-ának kritikai kiadása és az olasz nyelv szótárának összeállítás volt. (Parodi, 1983) Az utóbbi, az olasz nyelv szótárának első kiadása 1612-ben Velencében, „Vocabolario degli Accademici della Crusca” címmel jelent meg. E szótár nem csak az olasz irodalmi és köznyelv szempontjából bír nagy jelentőséggel, de második és harmadik kiadása a tudományos és a műszaki lexika leírása szempontjából is.

A „Vocabolario degli Accademici della Crusca” a modern lexikográfia elindítójaként számon tartott mű. A lexika kiválogatásának technikáját véglegesen és alapvetően meghatározták a készítői, a válogatás szempontjait és átgondoltságát, a szócikkek felépítését e szótár esetében jellemezte először gondosan megválasztott munkamódszer, aminek köszönhetően az európai egynyelvű történeti-normatív szótárak mintájául szolgált. Érdekes megjegyezni, hogy a szótár első kiadásának készítése idején a Crusca kb. 50 akadémikus tagjának semmiféle „nyelvészeti” vagy lexikográfiai tapasztalata nem volt. Találunk köz-

tük ügyvédek, közalkalmazottak, orvosokat, jogászprofesszorokat, orvosprofesszorokat és egy kisebb, fiatal irodalmárokból álló csoportot. (Parodi, 1983) Ennek a hatalmas lexicográfiai műnek az összeállítása egy teljesen gyakorlatlan csapat feladata volt, amelyet kiválóan megoldottak. A szótár első kiadása 1612-ben jelent meg, s kizárólag a Trecento nagy íróinak szókincsét tartalmazta. (6) Második, bővített kiadásába a kor írói által használt szavak is bekerültek, és kiegészítették a tudományos szókincssel, illetve a már létező címszavak tudományokban használatos jelentését is felvették magyarázatként. A harmadik kiadásba bekerült a mesterségek szókincsének egy része, és a tudományos nyelvi anyagot is tovább bővítették. A negyedik kiadásba a tudomány és a mesterségek lexicájának nagy része már nem került bele, a szerkesztők döntése alapján ismét visszatértek a tisztán irodalmi, toszkán nyelvváltozathoz. A ‚Vocabolario della Crusca’ megmaradt az irodalmi és a köznyelv normatív szótárának. Az 5. kiadást elkezdték, majd újrakezdték, de a betűrendes szótár a 11. kötetnél (az ‚O’ betűnél) anyagi okok miatt félbemaradt. A hatodik kiadáson jelenleg is dolgoznak. (7)

Galileo Galilei szerepe az olasz nyelv szótárában

Galileo Galilei úgy ismert, mint híres matematikus és fizikus, aki lerakta a kísérleti természettudományok alapjait. Új szemléletével „a természettudományok művelésére nemcsak módszert adott, hanem azt konkrét feladatok kapcsán a gyakorlatban is eredményesen bemutatta”. (Simonyi, 1986. 197.) A nyelvészet szempontjából nagy jelentőségű tette, hogy megújította az anyanyelv szerepét a köznyelv és a szaknyelv viszonyában, mivel könyveit olaszul írta és nem latinul, ahogy azt a tudományos hagyomány alapján megtehetette volna. Ennek következtében a tanult közönség érdeklődését sikerült felkeltenie a tudományos kérdések iránt.

Galileo Galilei Pisában született 1564-ben, de firenzeinek vallotta magát, mivel apja és ősei firenzeiek voltak. Arisztotelészi fizikán alapuló tanulmányai befejezése után, 1586-ban, ‚Bilancetta’ című művével bizonyította, hogy megértette ugyan Archimédeszt, de egy új fizika irányába tart. Elkészítette első munkáit a súlypont meghatározásáról és egy olyan eszköz tervéről, melynek segítségével meghatározható a testek fajsúlya. Amikor matematikát tanított Padovában, lejtő segítségével kimutatta, hogy a levegő ellenállását kiküszöbölve a testek egyenletesen gyorsuló mozgással esnek. A lejtővel kapcsolatos vizsgálatai közel juttatták a newtoni mechanika inerciátörvényéhez, mely szerint nem a testek mozgásállapotának fenntartásához, hanem annak megváltoztatásához van szükség erőhatásra. Galilei először vett észre és magyarázott egy sor jelenséget, mint amilyen például a Jupiter négy holdjának létezése, melyeket távcsöve segítségével fedezett fel (a holdak a bolygó körül mozognak: vagyis nem a Föld volt többé az egyetlen mozgási középpontja a világnak). Az új felfedezésekről írta ‚Sidereus Nuncius’ című könyvét, amely 1610-ben jelent meg. Még ugyanebben az évben a toszkán nagyherceg kinevezte „első matematikusnak és filozófusnak”, és megkapta a pisi egyetem matematika tanszékét, de helybenlakási kötelezettség nélkül. (8)

Galileo Galilei úgy ismert, mint híres matematikus és fizikus, aki lerakta a kísérleti természettudományok alapjait. Új szemléletével „a természettudományok művelésére nemcsak módszert adott, hanem azt konkrét feladatok kapcsán a gyakorlatban is eredményesen bemutatta”.

A nyelvészet szempontjából nagy jelentőségű tette, hogy megújította az anyanyelv szerepét a köznyelv és a szaknyelv viszonyában, mivel könyveit olaszul írta és nem latinul, ahogy azt a tudományos hagyomány alapján megtehetette volna. Ennek következtében a tanult közönség érdeklődését sikerült felkeltenie a tudományos kérdések iránt.

Galilei az Accademia della Cruscát az alapítástól fogva jól ismerte. 1605-ben az akadémia rendes tagja lett, 1610-ben, amikor visszatért Firenzébe, szorosabban bekapcsolódott a tudós társaság tevékenységébe. Ezekben az években az Accademia della Crusca nyugodt és bővülő szakaszánál tartott, és a firenzei kultúra egyik legélénkebb központjának számított.

Kevésell Firenzébe való visszatérése után a *„Discorso intorno alle cose che stanno in su l’acqua”* (1612) és az *„Istoria e dimostrazioni intorno alle macchie solari”* (1613) című könyveivel Galilei köznyelven kezdte írni műveit. Paola Manni szerint a latin elhagyása a köznyelv kedvéért sürgőssé vált az 1610-es égi felfedezések után, „hogy Galilei megszabadulhasson a régi kultúra béklyóitól egy olyan széleskörű kommunikációs akción keresztül, amely szinte misszióként értelmezhető”. (9) (Manni, 1985. 122.) A tudós e szándékát több levelében is leírta, számára a köznyelv használata nem egyszerű elhatározás, hanem ennél jóval több volt: politikai-kulturális döntés, mint ahogy azt barátjának, Paolo Gualdonak írta 1612. június 16-i levelében (10): „azért írtam köznyelven, mert szükségem van arra, hogy mindenki olvashasson”.

Tudományos közlemények Galilei előtt is jelentek már meg köznyelven, de Galilei munkájának jelentősége és volumene, valamint politikai aktualitása miatt a firenzei nyelv használata fontos esemény, különösen a Medici-udvar számára. A nagy irodalmárok a firenzeit használták irodalmi nyelvként, a köznyelv használata mint a tudomány nyelve azt is jelezte, hogy a nyelv fejlettsége következtében széles lexikai repertoárral rendelkezik. Már amikor az Accademia della Cruscát alapították, szerepelt a célok között a toszkán (firenzei) nyelv lexikájának kiszélesítése. Severina Parodi összegyűjtötte és rendszerezte a Crusca jegyzőkönyveit az alapítástól kezdve, és ezek között olvashatjuk az alábbiakat:

„2) Se la lingua toscana sia capace di ricevere in sé le scienze” (Hogy a toszkán nyelv képes legyen magába fogadni a tudományokat) (1589. augusztus 9-i jegyzőkönyv, Parodi, 1983. 17.)

A Vocabolario első kiadására vonatkozó dokumentumok között (amelyeket Severina Parodi adott közre) található egy jegyzék, amely az 1611 és 1612 között a szótárát író akadémikusok kétségeinek felsorolása. Mint írják: ezek megoldása sürgős, és a változtatásokról értesíteni kell *Bastiano de’ Rossit*, aki a nyomdai munkálatokat felügyeli Velenében. A jegyzet azért nagyon érdekes, mert a „mare” (tenger) szó után ez szerepel: „Galileit kell megkérdezni róla”. Tehát az akadémikusok tudták, mennyire foglalkoztatja Galileit a tenger, és emiatt akartak éppen hozzá fordulni. (11) (Parodi, 1983; Manni, 1985)

Galileo Galilei az újabb kutatások szerint jelentős szerepet játszott a Vocabolario 2. kiadásában. Eleinte csak feltevés volt, de Paola Manni kimutatta (Parodi, 1983), hogy a szótár 2. kiadásának készítésekor Galilei, mint a Crusca akadémikusa, a szótárkészítőket tanácsaival segítette. Olyan szavak vallanak rá, mint például „momento”, „meccanico”, „vite”, és megjegyzések olyan szócikkekből, mint „cannocchiale”, „rivoluzione de’ pianeti” stb.

Érdekes megvizsgálunk néhány szócikket a *„Vocabolario della Crusca”* 1. és 2. kiadásából, valamint meghatározásukat Galilei műveiből, hogy lássuk, hogyan változott meg bizonyos címszavak definíciója Galilei véleménye és útmutatása alapján. Nézzük a „momento” terminust.

A *„Discorso sui galleggianti”* (Az úszó testekről) 1. kiadásában az alábbiakat találjuk:

Questa voce momento è latina e tolemeida, ma non usata, nel preso significato, dal volgare nostro moderno e meno dall’antico; poiché nel vocabolario copiosissimo ed esquisitissimo della Crusca non ve n’è esempio. Questo dico, non per attendere alla purità e proprietà della lingua, ma perché qui molto importa alla vera intelligenza e dichiarazione della materia proposta. (G. G., IV. 158.)

Galilei ebben az idézetben azt elemzi, hogy a „momento” szó latin és ptolemaioszi eredetű, de ilyen formájában sem a köznyelvben, sem az antik nyelvben nem használatos.

Emiatt az Accademia della Crusca szótárában nincs rá példamondat. A Galilei ezen írásával körülbelül egyidőben megjelenő Crusca szótár 1. kiadása még rövid időszakként (magyarul „pillanat”) definiálja a szót, amely a köznyelvben használatos:

MOMENTO. Brevissimo spazio di tempo. (...) L'usiamo anche per IMPORTANZA, Cosa di momento (Voc. Crusca 1612, s.v.).

A 'Discorso sui galleggianti' (Az úszó testekről) 2. kiadásában Galilei pontos definíciót ad a „momento” értelmezésére:

Momento, appreso i meccanici, significa quella virtù, quella forza, quella efficacia, con la quale il moto muove e'l mobile resiste; la qual virtù dipende non solo dall'a semplice gravità, ma dalla velocità del moto, dalle diverse inclinazioni degli spazii sopra i quali si fa il moto, perché più fa impeto un grave descendente in uno spazio molto declive che in un meno. Ed in somma, qualunque si sia la cagione di tal virtù, ella tuttavia ritien nome di momento. Né mi pareva che questo senso dovesse giugnere nuovo nella nostra favella; perché, s'io non erro, mi par che noi assai frequentemente diciamo «Questo è ben negozio grave, ma l'altro è di poco momento», e «Noi consideriamo le cose leggieri, e trapassiamo quelle che son di momento»: metafore, stimere' io, tolte dalla meccanica. (G.G., IV. 68.)

Vagyis a „momento”, magyarul „nyomaték”, Galilei megfogalmazásában a mechanikusoknál olyan erőt, hatást jelent, amellyel a mozgató mozog, és a mozdulatlan ellenáll. Függ a gravitációtól, a mozgás sebességétől, a helyek különböző ferdeségétől, amelyekben a mozgás történik, mivel nagyobb egy eső test impetusa egy nagyon ferde helyen, mint egy kevésbé ferdén. Ezt a jelenséget nevezi el „momento”-nak, és feltételezi, hogy a köznyelvben használatos formája metafora, melyet a nyelv a mechanikából kölcsönöz. A 'Vocabolario della Crusca' 2. kiadásában már Galilei definíciója tűnik fel a köznyelvben használatos „rövid időszak” után, mely szerint a „momento” olyan mechanikai terminus, amely azt az erőt, nehézséget jelenti, amivel a nehéz testek rendelkeznek, amikor természetes mozgást végeznek a középpont felé:

MOMENTO. Brevissimo spazio di tempo. (...) § Per quella forza, peso, o violenza, che acquistano i corpi gravi nel muoversi naturalmente verso il lor centro, termine di meccanica. Onde per metaf. Cosa di momento, cosa d' importanza. (Voc. Crusca 1623. s.v.)

Galilei a 'Discorsi' című művében később már teljes pontossággal fejt ki az eső test által megtett utat mint az idő függvényét. Oda jutott, hogy „az eső test által különböző idők alatt megtett utak úgy aránylanak egymáshoz, mint a megtételhez szükséges idők négyzetei”. (Simonyi, 1986. 190.) Simonyi Károly részletesen is elemzi Galilei gondolatmenetét, a jobb megérthetőség kedvéért mai jelölésmóddal. (12) Végül, mint láthattuk, a Vocabolario 2. kiadásába a „momento” már Galilei által megfogalmazott jelentésében, a mechanikai értelemben is belekerülhetett.

Nézzünk egy másik példát a szótárból a kidolgozott szócikkek közül:

'Vocabolario della Crusca', 1. kiadás:

VITE strumento. Vite di strettoio (Voc. Crusca 1612. s. V.)
(CSAVAR eszköz. Szorítócsavar)

'Vocabolario della Crusca', 2. kiadás:

VITE strumento meccanico, che anche si dice chiocciola, composto d'un cilindro solido, e d'un cavo, intagliati amendue a spira: il solido entra nel cavo, e le loro intagliature s'adattano in maniera insieme, che il pieno dell'una, riempiendo il voto dell'altra, uniscono di maniera i detti cilindri, che non si possono disgiungere, se non girandone un di loro in se stesso. Fassene di legno, di ferro, e d'ogni metallo, per uso di premere, o di strignere insieme. I manifattori di detto strumento, chiamano propriamente il solido vite, e'l cavo chiocciola (Voc. Crusca 1623. s. V.)

(CSAVAR mechanikai eszköz, hívják chiocciola-nak is, amely egy egyszerű hengerből és egy házából (üreges test) áll, mindkettő spirálisan bevágva: a henger belemegy a házba, a bevágásaik pedig pontosan

fedik egymást úgy, hogy az egyik teli része kitölti a másik üres részét, és egyesülnek az említett hengerre úgy, hogy nem választhatók szét, hacsak nem tekerjük le egyikről a másikat. Készíthető fából, vasból, bármilyen fémből, a célből, hogy összenyomjunk vagy összeszorítsunk vele valamit. Ennek az eszköznek a készítői a henger csavarának hívják, a házat pedig csavaranyának.

Galileinek sikerült a „momento” mechanikai jelentését a szótárba bevetetni. A kutatók az 1. és a 2. kiadás szócikkait elemezve felfedeztek más galileiánus szócikkeket is, mint a fent bemutatott „vite” (csavar) és mások: „meccanico” (mechanikai, mechanikus), „chiocciola” (csiga, ház), „cilindro” (henger), „spira” (spirál, csavarmenet). Más címszavak Galilei hatását tükrözik, mint pl. „polo” (pólus), „asse” (tengely), „parallelo” (párhuzamos), „stella” (csillag), „lucido” (fényes, csillogó), „occhiale” (szemüveg, nagyítóüveg).

A művészetek és mesterségek szókincse

A toszkán nyelv használata és presztízse mindig fontos volt a Mediciek számára, ezért jelentős anyagiakkal támogatták a nyelvvel kapcsolatos kutatásokat és a különböző intézetek létesítését és fenntartását. A Medici család egyes tagjai a tudományos kutatásba és egyesületek munkájába is aktívan bekapcsolódtak, igen szép eredménnyel. Az Accademia della Crusca fennállásának négy századik évfordulójára írta Nencioni,

A toszkán nyelv használata és presztízse mindig fontos volt a Mediciek számára, ezért jelentős anyagiakkal támogatták a nyelvvel kapcsolatos kutatásokat és a különböző intézetek létesítését és fenntartását. A Medici család egyes tagjai a tudományos kutatásba és egyesületek munkájába is aktívan bekapcsolódtak, igen szép eredménnyel.

hogy az ülések jegyzőkönyveinek újraértékelése ismeretlen részleteket világított meg, mint amilyen például Leopoldo de' Medici bíboros kezdeményezése a művészetek és mesterségek műszaki lexicájának összegyűjtésére, hogy tágítsák a szótár eredetileg irodalmi horizontját. (Nencioni, 1985) Bizonyos, hogy ebben a bővítésben jelentős szerepet játszott az, hogy a Crusca más területekkel is foglalkozott, amelyek egyébként kívül estek a kompetenciáján – például az antik zene vagy a nehéz és a könnyű testek köre –, ami egyfajta enciklopédikus nyitást eredményezett. A szótár 3. kiadásában

bekövetkezett szókincs-bővítésben vitathatatlan Leopoldo de' Medici szerepének jelentősége, aki 1641-től volt a Crusca tagja, és aki alapvető szerepet játszott a szaknyelvi szókincs lejegyzésében és összegyűjtésében. Severina Parodi fedezett fel egy sor dokumentumot a Cod. IX (cc. 233–368) jelzésű kódexbe belekötve, amelyek közt egy olyan nomenklátúra található, amely különböző mesterségek címszavait és terminusaikat tartalmazza, és Leopoldo de' Medici jegyezte le őket. (Parodi, 1983) Módszere az volt, hogy az egyes mesterekkel pontosan leírta mesterségüket, akik között volt kovács, fűszeres, szűcs, matrackészítő, ékszerész, varga, gyapjúkártoló, kalapos, asztalos stb., így közvetlenül, a legkompetensebb forrásból tudta összegyűjteni a mesterségek szakszókincsét. Ezekon kívül rögzítette a kémia, a desztillálás, a sebészet, a zene, a halászat, a pincészet, a hadmérnökség és a lovagság szókincsét, és tengerészeti szavak gyűjteményét is elkészítette.

A nomenklátúrák készítése, a mesterségek, a művészetek és a tudományok lexicájának gyűjtése azonban vitát váltott ki az akadémikusok között, hiszen jópáran azon a véleményen voltak, hogy a Vocabolario elkészítésének célja nem ezeknek a közhasználatú szavaknak az összegyűjtése, hanem azoknak a szavaknak a megmagyarázása, amelyek a nagy íróknál megtalálhatóak, valamint néhány fontos és szükséges szóé. A terminológia pedig szerintük nem fontos és nem szükséges. (Parodi, 1983) A viták ellenére a Vocabolario della Crusca' 3. kiadását még tovább bővítették, már a mesterségek nyelve is bele-

került. A mesterségek nyelvének szókincsén felül e kiadásban negyvenöt olyan címszó található, melyhez példaként Galilei műveiből vették az idézetet.

Eredetileg a Vocabolario az 1300–1400-as évek firenzei irodalmi lexikájának kodifikációjaként született. Az irodalmi szókincs kibővítése a tudományos terminológiával, később a művészetek és a mesterségek szókincsével fontos állomása az olasz köznyelv standardizálásának és az olasz lexikográfiának.

A Vocabolario további kiadásaiban már nem található meg sem a tudományok, sem a művészetek és mesterségek szókincse, azonban megjelentek (igaz, nem az Accademia della Crusca gondozásában) többségükben kétnyelvű műszótárak, amelyek a különféle művészetek, mesterségek és tudományok szókincsét gyűjtötték össze.

A 17. századhoz hasonlóan az utóbbi években ismét elindult egy nyelvújítási, standardizálási folyamat Itáliában, méghozzá nagyrészt befogadó jellegű. A gazdaság és a reklám nyelvéről elmondható, hogy nagy mennyiségű angol szót fogadott magába, és egyre gyakoribb, hogy olaszos kiejtéssel ejtik őket. A tudomány nyelve esetében még folynak a viták a nyelvészek között arról, milyen mértékben megengedhetőek az angol átvételek, de a mindennapi tudományos kommunikáció során nagy mennyiségű angol szót használnak.

A mesterségek nyelvének terminológiáját nem más nyelvekből, hanem a regionális beszélt nyelvi változatokból történő átvételek jellemezték. Ennek eredményeként gyakran szlengként, alacsonyabb nyelvi változatként kezelik. (Fóris, 2001; Fóris, 2002)

A Crusca-szótár a nyelv öröként, történeti szótárként éled újjá, a köznyelvi szótárakban azonban megjelennek az angoltól átvett kifejezések, legújabb eredményként pedig Tullio De Mauro köznyelvi szótára (De Mauro, 1999, vö. Kollár, 2003), mely nagy számban tartalmazza a tudományos és a műszaki lexika köznyelvben használatos szavait. Körülbelül 1997–98-ig a köznyelvi szótárakban csak elvéve jelentek meg angol vagy angoltól átvett szavak, 1999-től kezdve a szótárakban azonban ugrásszerűen megnőtt ez utóbbiak száma.

Jegyzet

(1) Az olasz nyelv kialakulásának kezdetei a 10. századra nyúlnak vissza. A 13. század végére a toszkán, pontosabban a firenzei dialektus vált olasz köz-, irodalmi, nemzeti nyelvvé. A firenzei dialektus annak köszönhetően irodalmi, majd köznyelvvé válását az itáliai félszigeten, hogy területileg Itália közepéhez kötött, magas szintű irodalma volt (Dante, Boccaccio, Petrarca), és a klasszikus latinhoz a legjobban hasonlított. Köznyelvvé válása azonban elsősorban a tanult réteget érintette, hiszen még Itália 19. századi egyesülésekor is a nagyrészt írástudatlan lakosság különféle dialektusokat beszélt, és mindössze 2,5–10%-uk beszélt az olasz nyelvet. Tullio De Mauro 2,5%-ra teszi az Itália egyesítésekor olaszul beszélők számát (De Mauro, 1987), Arrigo Castellani pedig 10%-ra. (Castellani, 1982) Az igazság valahol a kettő között lehet. A többiek, kb. a lakosság 90%-a a számtalan dialektust beszélhette, melyek sokszor olyannyira különböztek, hogy az emberek meg sem értették egymást.

(2) A 17. század a magyar nyelvújításnak is fontos korszaka. Pázmány Péter és más erdélyi tudósok foglalkoztak szorosan vett nyelvi kérdésekkel, akik közül Apáczai Csere János rájött arra, hogy a magyar nyelv alkalmatlan a tudományok tanítására, szükséges a magyar tudományos terminológia kidolgozása. Magyar Encyclopaedia (1654) és Logikácska (1654) címen megjelent műveiben kísérletet tett a tudományos terminológia kidolgozására, és a mennyiség-, a mértan, a természettudományok stb. magyar szaknyelvével alapozta meg. (vö. Tolnai, 1929; Vekerdí, 1984) A tudományos nyelv megújítása a 18. században indult meg erőteljesebben, Bugát Pál, Kováts Mihály, Schuster János, Fazekas Mihály és mások a természettudományos és az orvosi nyelv szókincsét dolgozták fel, és szótárakat, magyar nyelvű rendszertanokat készítettek. (vö. Tolnai, 1929; Fábrián, 1955; Kovalovszky, 1955) A mesterségek nyelve (amelynek szókincse nagyrészt német eredetű volt, vagy a német nyelvből vették át) sokáig mostoha területnek számított a magyar nyelvészek között. Születtek ugyan különféle nomenklaturák, de az első nagy anyagot felölölő mű Freckay János *Mesterségek szótára* (Freckay, 1912) címmel írt műve, melyben a mesterségek lexikáját gyűjti össze magyar nyelven, illetve magyar-német és német-magyar szótárat találunk benne.

(3) Harald Weinrich a német akadémiaik születése kapcsán azt írja, hogy „akadémia” elnevezéssel először 1949-ben jött létre a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung darmstadti székhellyel. Ennél azonban már jóval korábban, 1617-ben megalapították Koethen városában (Felső-Szászországban) Fruchtbringende Gesellschaft néven egy tudományos társaságot, mely nyilvánvalóan a firenzei Accademia della Crusca mintájára létesült

nyelvészeti társaság volt, és melynek tagjai Németország legkülönbözőbb területeiről és különböző társadalmi osztályokból származtak, és protestánsok és katolikusok egyaránt találhatók voltak közöttük. Az egyik legjelentősebb német tudományos társaság volt a Societät der Wissenschaften (1711) (amelyet több forrás az első német területen létrejött akadémiaaként jelöl, és amelyet később átkereszteltek Akadémie des Sciences et Belles Lettres névre), amely egy tudományos és egy nyelvi-irodalmi osztállyal működött. Ennek a társaságnak az alapítója és lelke Gottfried Wilhelm Leibniz, a nagy matematikus volt. Leibniz ajánlotta, hogy a francia akadémia szótárának ("Dictionnaire de l'Académie Française") mintájára készítsék el a német nyelv nagyszótárát. Eredeti gondolata szerint három nagy szótárát kellett volna elkészíteni: egy köznyelvit, egy etimológiát és egy műszaki-tudományost. (Weinrich, 1985)

(4) Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémia (1838) elődje Magyar Tudós Társaság néven 1930-ban alakult meg, Széchenyi István és más főurak által felajánlott támogatással, tulajdonképpen a magyar arisztokrácia kezdeményezésére. Megalakításának célja volt a rendszeres nyelvművelés, a nyelvújítás azonban eddigre gyakorlatilag lezárult, és az Akadémiára már csak a helyesírás megállapítása maradt. Napjainkban is sokat tesznek a nyelvért, főleg a helyesírási szabályzat rendszeres kiadásával, díjak és pályázatok kiírásával.

(5) A „crusca” jelentése magyarul „korpa”, vagyis jelképesen meg akarták tisztítani a nyelvet a korpától. Az akadémikusok ennek megfelelően választott neveket kaptak, mint pl. „Infarinato, Ricoverato”. Galileo Galilei neve „il Linceo” volt.

(6) 1964-ben a CNR (Consiglio Nazionale delle Ricerche) és az Accademia della Crusca közös projektjeként elhatározták, hogy elkészítik az olasz nyelv történeti szótárát a kezdetektől fogva, mégpedig lehetőleg olyan teljes szótárát, amely a nyelv minden szektorára kiterjed. Mivel azonban előre látható volt a munka óriási volumene, részfeladatként létre kívántak hozni *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (TLIO) címmel egy, a nyelv első két-háromszáz évére alapozott szótárát. Mára igen széles körű, nemzetközi összefogáson alapuló projektté nőtte ki magát, mely több altémát ölel fel, ezek egyike a TLIO, amely az alább megadott internetcímen hozzáférhető, a 2001-es állapot (a tanulmány megírásakor az utolsó módosítás időpontja) 7000 konzultálható szócikket jelent, elsősorban A és B betűs címszavakat. (vö. *Nencioni*, 1985; *Beltrami*, 1997, <http://ovipc44.csovi.fi.cnr.it/TLIO/>)

E projekt keretében, önálló altémaként hozták létre a Vocabolario della Crusca 1612. évi kiadásának elektronikus változatát (2001), melyet az Accademia della Crusca és a Scuola Normale Superiore di Pisa együttműködésében készítettek, és online formában elérhető az alábbi címen: <http://vocabolario.biblio.cribeccu.sns.it/Vocabolario/html/index.html>. Az elektronikus kiadás célja, hogy megmérje és pontosítsa a szöveg lexikai gazdagságát, és a szócikkek és az irodalmi nyelv részletes vizsgálatán keresztül a műszaki-tudományos terminológiát és az akadémikusok által használt nyelvet.

(7) A következő kiadásokban jelent meg:

1. kiadás: Venezia, 1612

Az impresszumon szereplő teljes szöveg: Vocabolario degli Accademici della Crusca, con tre indici delle voci, locuzioni, e proverbi latini, e greci, posti per entro l'opera. Con privilegio del sommo Pontefice, del Re cattolico, della Serenissima Repubblica di Venezia, e degli altri Principi, e Potentati d'Italia, e fuor d'Italia, della Maestř Cesarea, del Re Cristianissimo, e del sereniss. Arciduca Alberto, in Venezia, 1612, apresso Giovanni Alberti.

2. kiadás: Venezia, 1623, 3. kiadás: Firenze, 1691, 4. kiadás: Firenze, 1729–1738, 5. kiadás: 1843–1852, 1863–1923

6. kiadás: A történeti szótáron jelenleg is folynak a munkálatok.

(8) Galileo Galilei életével és műveivel kapcsolatban vö. bővebben p. es. *Geymonat*, 1961, *Simonyi*, 1978, *Tímár*, 1991, *Fóris*, 1995.

(9) Az idegen nyelvű idézetek a szerző fordításai.

(10) „Ho ricevuto dal S. Velsero avviso come la mia gl'è pervenuta, e che gl'è stata grata; ma che Apelle per hora non potrà vederla, per non intender la lingua. Io l'ho scritta vulgare perché ho bisogno che ogni persona la possi leggere, e per questo medesimo rispetto ho scritto nel medesimo idioma questo ultimo mio trattatello [il *Discorso sui galleggianti*]: e la ragione che mi muove, e il vedere, che mandosi per gli Studii indifferentemente i giovani per farsi medici, filosofi, etc., s'è come molti si applicano a tali professioni essendovi inettissimi, cos'è altri, che sariano atti, restano occupati o nelle cure familiari o in altre occupazioni aliene dalla letteratura, li quali poi, benché, come dice Ruzzante, forniti d'un *bon snaturale*, tutta via, non potendo vedere le cose scritte in *boas*, si vanno persuadendo che in que' *slibrazzon ghe suppie de gran noelle de luorica e de filuorica, e conse purassé che strapasse in elto purassé*; et io voglio ch'è' veggino che la natura, s'è come gl'ha dati gl'occhi per veder l'opere sue cos'è bene come a i *filuorichi*, gli ha anco dato il cervello da poterle intendere e capire (G.G., XI, p. 327).” (*Manni*, 1985. 125.)

(11) „Fra i documenti relativi alla prima edizione del Vocabolario, editi alcuni anni fa da Severina Parodi, c'è una « Nota di cose da cercarsi quanto prima e mandare a Ms. Bastiano » : si tratta d'un elenco degli ultimi dubbi che gli accademici, fra il 1611 e il 1612, contano di risolvere al più presto, per poi avvertire delle eventuali modifiche Bastiano de' Rossi, che è a Venezia per sorvegliare la stampa dell'opera. La « nota » è per noi molto interessante, perché registra la voce mare seguita dalle parole: « considera la definizione e tutto, e domandane il d. Galileo ». Per rivedere questa voce gli accademici pensano quindi di rivolgersi a Galileo, consapevoli del suo particolare interesse per il mare (...).” (*Manni*, 1985. 127.)

(12) „A sebesség legyen arányos az idővel: $v = at$. A közepes sebesség, ha a test nulla sebességgel indul:

$$v_k = v/2 = at/2.$$

Így tehát a megtett út:

$$s = v_k t = (at/2)t = (at^2)/2.$$

Ebből rögtön az következik, hogy:

$$s/t^2 = a/2 = \text{konst.}$$

vagy más szóval:

$$s_1/t_1^2 = s_2/t_2^2 = \dots$$

Ez az eredmény már mérésekkel igazolható. Hiszen mind az utat, mind az időt mérni lehet, és így meg lehet vizsgálni, hogy vajon az összetartozó út-idő értékpárookra vonatkozóan fennáll-e az előbb meghatározott arányosság. A mérés közvetlen végrehajtásánál azonban újabb akadály merül fel: túlságosan kis időket kellene mérni ahhoz, hogy a törvényt igazoljuk. Galilei ezen a nehézségen úgy segített, hogy egy kis hajlásszögű lejtőt vett, és ezzel – megtartva a jelenség időbeli lefolyásának jellegét – mintegy lelassította a szabadesés folyamatát úgy, hogy most már a rendelkezésére álló időmérő eszközzel is kellő pontosságú mérést tudott végezni.” (Simonyi, 1986. 190.)

Irodalom

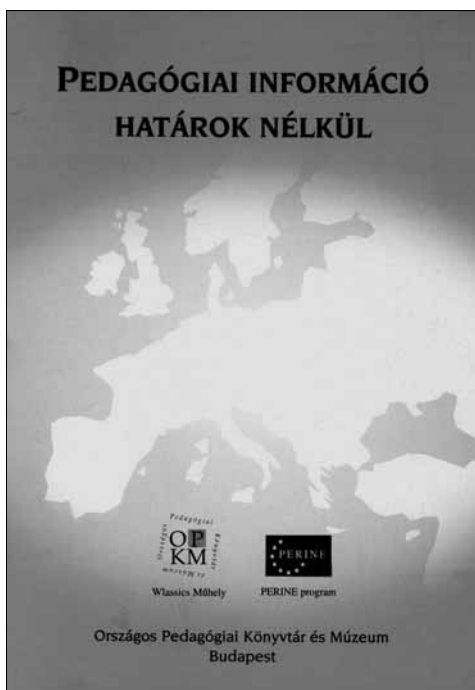
- Beltrami, Pietro G. (1997): *Sogni e realtà della lessicografia assistita dall'informatica: il caso del 'Tesoro della lingua italiana delle origini'*. In: Mucciante – Telmon (szerk.): 223–254.
- Castellani, Arrigo (1982): Quanti erano gl'italofoni nel 1861? *Studi linguistici italiani*, 8. 3–25.
- Catricalf, Maria (1982): La lingua dei „Banchetti” di Cristoforo Messi Sbugo. *Studi di lessicografia italiana* vol. IV. 147–268.
- Chaunu, Pierre (1998): *Felvilágosodás*. Osiris, Budapest.
- Dardano, Maurizio (2000): *Manuale di linguistica italiana*. Zanichelli, Bologna.
- Delumeau, Jean (1997): *Reneszánsz*. Osiris, Budapest.
- De Mauro, Tullio (1999): *Grande Dizionario Italiano dell'Uso*. UTET, Torino.
- De Mauro, Tullio (1987): *Storia linguistica dell'Italia unita*. Laterza, Roma–Bari.
- Duro, Aldo (1972): *Lessicografia all'Accademia della Crusca*. In: *La Grammatica. La Lessicologia. Atti del primo e del secondo convegno internazionale di studi, Roma, 27–28 maggio 1967 e 27–28 aprile 1968*, SLI I, Bulzoni, Roma. 107–112.
- Fábián Pál (1955): *A gazdasági élet nyelve*. In: Pais. 165–225.
- Fóris Ágota (1995): *Scienza e mito nel rinascimento. Galileo Galilei*. Tesi di laurea. Pécs.
- Fóris Ágota (1999): A Galilei-per megítélése. *Iskolakultúra*, 5. 20–28.
- Fóris Ágota (2001): *A lexikográfia alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai, különös tekintettel a magyar-olasz területre*. Doktori értekezés. Pécs.
- Fóris Ágota (2002): *Szótár és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs.
- Galilei, Galileo (1936): *Opere* TOMI I–II. Rizzoli, Milano–Roma.
- Geymonat, Ludovico (1961): *Galileo Galilei*. Gondolat, Budapest.
- Kollár Andrea (2003): Olasz köznyelvi értelmező nagyszótár. In: Fóris Ágota (szerk.): *Szótárak a világból. Iskolakultúra*, 6–7. 139–140.
- Kovalovszky Miklós (1955): *Tudományos nyelvünk*. In: Pais. 227–311.
- La Crusca (1985) = *La Crusca nella Tradizione Letteraria e Linguistica Italiana. Atti del Congresso Internazionale per il IV Centenario dell'Accademia della Crusca*, Firenze 19 Settembre – 2 Ottobre 1983. Accademia della Crusca, Firenze, 1985.
- Lessico Universale Italiano (LUI)* (1968) vol. I. Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma, 56–59.
- Magyar Larousse Enciklopédia* (1991) (Larousse). Bakos Ferenc – Szávai János (főszerk.) vol I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Manni, Paola (1985): *Galileo accademico della Crusca. Esperienza galileiana e cultura linguistica nella Firenze del primo Seicento*. In: La Crusca. 119–136.
- Manni, Paola (1980): La terminologia della meccanica applicata nel Cinquecento e nei primi del Seicento. *Studi di lessicografia italiana* vol. II. 139–213.
- Mucciante, Luisa – Telmon, Tullio (1997, szerk.): *Lessicologia e lessicografia. Atti del convegno della Società Italiana di Glottologia*. Chieti–Pescara, 12–14 ottobre 1995. Il Calamo, Roma.
- Nencioni, Giovanni: L'Accademia della Crusca. *Historiografia Linguistica 1981, special issue on the History of the Italian tradition of Linguistic Scholarship*. John Benjamins B. V., Amsterdam.
- Nencioni, Giovanni (1987): Lessico tecnico e difesa della lingua. *Studi di lessicografia italiana* vol. VII. 5–19.
- Nencioni, Giovanni (1985): *Premessa*. In: La Crusca. 5–6.
- Pais Dezső (1955, szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Parodi, Severina (1983, szerk.): *Catalogo degli Accademici dalla Fondazione. IV Centenario dell'Accademia della Crusca*. Accademia della Crusca, Firenze.
- Parodi, Severina (1974, szerk.): *Gli atti del primo vocabolario*. Sansoni, Firenze.

- Parodi, Severina (1983): *Quattro secoli di Crusca*. 1583–1983. Accademia della Crusca, Firenze.
- Révai Nagy *Lexikona* (1911) vol. I. Révai, Budapest. 224–232.
- Santini, Alceste (1995): *Il caso Galilei*. SEI, Torino.
- Simonyi Károly (1986): *A fizika kultúrtörténete*. Gondolat, Budapest.
- Solla Price, Derek de (1979): *Kis tudomány – Nagy tudomány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szerb Antal (1991): *Magyar irodalomtörténet*. Magvető. (1934)
- Tímár László (1991): *Galileo Galilei*. Galilei Társaság, Budapest.
- Tolnai Vilmos (1929): *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Viscardi, Antonio (1959): *Le prefazioni ai primi grandi vocabolari delle lingue Europee*. Istituto Editoriale Cisalpino, Milano–Varese.
- Vocabolario = *Vocabolario degli Accademici della Crusca*. Venezia, 1612. (Venezia, 1623, Firenze, 1691, 1729–1738, 1843–1852, 1863–1923)
- Vocabolario degli Accademici della Crusca*. (2001) Venezia, 1612. versione elettronica, Accademia della Crusca e Scuola Normale Superiore di Pisa.
- Weinrich, Harald (1985): *La Crusca fruttifera*. In: *La Crusca*. 23–34.

Internet

<http://vocabolario.biblio.cribecu.sns.it/Vocabolario/html/index.html>
<http://ovipc44.csovi.fi.cnr.it/TLIO/>

A szerző kutatásait a Békésy György Posztdoktori ösztöndíj támogatja.

Az Országos Pedagógiai Múzeum és Könyvtár könyveiből